

RYSZARD KAMIŃSKI¹

REORIENTACJA ZAWODOWA ROLNIKÓW I CZŁONKÓW ICH RODZIN

Streszczenie: Po integracji z Unią Europejską przyspieszył proces zróżnicowania sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych w Polsce. Dane z Powszechnego Spisu Rolnego 2010, jak również prognozy do roku 2020 wskazują na kilkaset tysięcy osób zatrudnionych aktualnie w gospodarstwach rolnych, które będą zmuszone poszukać dla siebie dodatkowego lub alternatywnego źródła utrzymania. Artykuł opisuje zjawisko reorientacji zawodowej poprzez dochodzenie do wielozawodowości lub całkowitej zmiany zawodu. Proces reorientacji zawodowej dotyczy obecnie wielu rolników i obejmuje zarówno aspekty ekonomiczne gospodarstwa, jak też psychologiczne i społeczne, oraz te odnoszące się do relacji wewnątrz rodziny rolniczej. Przytoczone w artykule badania pokazują duży optymizm rolników co do przyszłości własnego gospodarstwa i generalnie brak wystarczającej otwartości na poszukiwanie rozwiązań alternatywnych.

Słowa kluczowe: zróżnicowanie dochodowe gospodarstw rolnych, reorientacja zawodowa rolników, wielozawodowość, pozarolnicze zatrudnienie, nowy zawód dla rolnika

WRACAJĄCY PROBLEM NADWYŻEK SIŁY ROBOCZEJ W ROLNICTWIE

Kwestie przeludnienia agrarnego i zubożenia w gospodarstwach rolnych były przedmiotem analiz i badań od początku XX wieku. Józef Poniatowski [1936, s. 18] w szerokich badaniach na ten temat podejmował m.in. kwestię tzw. optimum ludnościowego. Jak podaje Izabella Bukraba-Rylska [2008, s. 214], zagadnienia te analizował również Instytut Gospodarstwa Społecznego w dwudziestoleciu międzywojennym XX wieku (autorka cytuje badania: [Landau, Pański, Strzelecki 1939]). W okresie powojennym dominował jeden kierunek w ocenie funkcjonowania chłoporobotników, tzw. dwuzawodowców. Jak pisze Maria Dziewicka [1963,

¹ Autor jest pracownikiem Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

s. 121–122], dwuzawodowość była traktowana jako etap przejściowy w procesie przekształcania się chłopa w robotnika, prowadzący do likwidacji gospodarstw małorolnych. Wskazywano na potrzebę planowego rozwoju tego kierunku. Dyżma Kazimierz Gałaj [1964, s. 78–87] w swojej analizie z roku 1964 generalnie pozytywnie oceniał proces zarobkowania rolników, pisząc, że w pracy poza gospodarstwem widzieli realną możliwość poprawy warunków życia rodziny.

Bogusław Gałęski [1966, s. 10] podkreślał konieczność uwzględniania rodziny rolniczej w opisywaniu życia wsi, pisząc, iż *sfera działań ekonomicznych, a przede wszystkim sfera pracy zawodowej pełniej niż w mieście łączy się na wsi z całokształtem życia rodziny*. Jak przypomina Gorlach [2004, s. 103] dominacja w rolnictwie długości czasu produkcji nad czasem pracy powoduje w konsekwencji nierytmiczne używanie stałego kapitału oraz problemy z rekrutacją siły roboczej, co sprzyja utrzymywaniu się rodzinnych form organizacji produkcji. Tradycyjne wiejskie systemy lokalne związane były z dominacją funkcji rolniczych i opierały się na ściśle ustalonej hierarchii, której były podporządkowane zarówno umiejętności, jak i technika.

Po roku 1989 rozpoczęło się w polskim rolnictwie wiele znaczących zmian, które zdecydowanie przyspieszyły po integracji Polski z Unią Europejską. Powszechnie zauważalny rozwój nowoczesnych technologii produkcji rolniczej, wspierany przez dotacje unijne, przyczynił się jednocześnie do znacznego zróżnicowania sytuacji gospodarstw rolnych. Praca we własnym gospodarstwie rolnym przestaje być wystarczającym źródłem dochodu dla większości polskich rolników i członków rodzin rolniczych. Problemy bezrobocia dotknęły całe polskie społeczeństwo i, jak szacuje Mieczysław Kabaj [2005, s. 35], między rokiem 1988 a 1998 liczba biernych zawodowo wzrosła z 16,5% do 44%, czyli dotknęła prawie połowę osób w wieku produkcyjnym. Już na początku lat dziewięćdziesiątych wielu badaczy, m.in. Ryszard Borowicz [1993, s. 110] wskazywało, że *ukryte, czyli agrarne bezrobocie – w przeciwieństwie do miejskiego – znajduje się w formie latentnej i dopiero w niedalekiej przyszłości ujawni się jako groźne zjawisko*. W kolejnych latach pojawiły się opracowania mówiące o ogromnej skali bezrobocia na wsi, przy czym wskazywano na tzw. bezrobocie ukryte, czyli nadwyżki niewykorzystanej siły roboczej występujące najczęściej w niewielkich gospodarstwach [Frenkel 2001, s. 98–153; Frenkel 1997, s. 65–68]. Jak twierdził Augustyn Woś [2000, s. 56–59], *rodzinny charakter organizacji produkcji w większości indywidualnych gospodarstw rolnych w aspekcie zatrudnienia w nim członków rodziny skutkuje faktem, że praktycznie nikt nie pozostaje bez pracy, gdyż z reguły wszystkie osoby zdolne do pracy coś robią, chociaż ich zatrudnienie nie jest niezbędne, czyli stanowią nadwyżkę siły roboczej*. Andrzej Rosner [2000, s. 22] pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX wieku szacował tzw. stopę zbędności w gospodarstwach chłopskich na około 800 tysięcy osób. Na podstawie danych Powszechnego Spisu Rolnego z roku 1996 w gospodarstwach domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego i działki rolnej łącznie tzw. populacja zbędnych liczyła 917 tysięcy osób [Frenkel 2003, s. 138]. Co ciekawe, dane PSR 2010, czyli pomiar po 14 latach, wskazują na wzrost osób zbędnych w gospodarstwach rolnych nawet do miliona osób [Frenkel 2012, s. 61–91]. Należy przy tym dodać, że dane z PSR 2010 ze względu na nową metodologię są znacznie bardziej precyzyjne niż wcześniejsze szacunki, gdyż odnoszą się do pomiaru w tzw.

rocznych jednostkach pracy (RJP), stanowiących ekwiwalent czasu pracy osoby pełnozatrudnionej (przyjmuje się tu 2120 godzin pracy w roku, tzn. 265 dni roboczych po 8 godzin dziennie). Jak wynika z danych przytoczonych w Strategii Rozwoju Obszarów Wiejskich² działalność rolnicza jest głównym źródłem utrzymania jedynie dla niespełna 27% gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego.

Prognozowany w Strategii Rozwoju Kraju do roku 2015 spadek zatrudnienia w I sektorze gospodarki³ z 17,4% w 2005 r., do 11,0% w roku 2015 wynika ze wzrostu produktywności rolnictwa, ale oznacza także konieczność stworzenia realnych perspektyw zatrudnienia poza rolnictwem dla setek tysięcy mieszkańców wsi w skali kraju. Niesie to ze sobą wielkie wyzwanie zapewnienia osobom z obszarów wiejskich szansy uzyskania źródeł godziwych dochodów poza rolnictwem, albo z pracy najemnej, albo poprzez prowadzenie własnej działalności gospodarczej, bez konieczności zmiany miejsca zamieszkania. Jak czytamy w dokumencie *Kierunki Rozwoju Obszarów Wiejskich* [2010], tworzenie nowych miejsc pracy poza rolnictwem zależy od wspierania dwóch procesów równoległe: rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich oraz wahadłowej mobilności przestrzennej ich mieszkańców.

Jak wynika z danych Powszechnego Spisu Rolnego 2010 [PSR 2010], na 1 583 tysiące gospodarstw rolnych o wielkości powyżej jednego hektara, aż 92,3% ma powierzchnię nieprzekraczającą 20 ha. Uwzględniając aktualne trendy rozwojowe, można założyć, że praktycznie w każdym z takich (do 20 ha) gospodarstw przynajmniej jedna osoba powinna poszukać dla siebie dodatkowego źródła dochodu poza rolnictwem. Z całą pewnością w grupie najmniejszych gospodarstw taki proces już dawno miał miejsce, bowiem głównie z rolnictwa utrzymuje się nie więcej niż 14% gospodarstw. Pozostaje jednak wciąż ogromna rzesza kilkuset tysięcy gospodarstw (w grupie obszarowej od 5 do 20 hektarów jest ich w Polsce aż 576 tysięcy), których właściciele i domownicy proces poszukiwania dodatkowego poza rolnictwem źródła dochodu mają jeszcze przed sobą. Wielu z nich wciąż nie zdaje sobie sprawy z powagi własnej sytuacji, nie widzi realnej alternatywy albo przyjęło strategię przetrwania. Biorąc pod uwagę dane z ostatnich lat, na obszarach wiejskich przyrasta liczba osób w wieku produkcyjnym. Liczba ludności w wieku produkcyjnym na terenach wiejskich w 2011 roku wynosiła 9 539,1 tys. osób [GUS 2012, s. 47], co oznacza, że w porównaniu do roku 2002 zwiększyła się o 1083 tys. osób⁴ (o 12,8%), a udział tej grupy wiekowej wśród wszystkich mieszkańców wsi zwiększył z 57,9% do 63,1%, tj. o 5,2 punktu procentowego. W konsekwencji w 2011 roku osoby w wieku produkcyjnym z terenów wiejskich stanowiły 38,5% ludności kraju w tej grupie wiekowej, podczas gdy w 2002 roku – 35,8%. Paweł Chmieliński [2013, s. 55], opierając się na badaniach Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, podaje, że coraz więcej osób z rodzin rolniczych aktywnie poszukuje po-

² Kierunki Rozwoju Obszarów Wiejskich. Założenia do „Strategii Rozwoju Obszarów Wiejskich”, Warszawa 2010, s. 79.

³ Obejmującym: rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo, rybactwo.

⁴ Ogólny wzrost liczby osób w wieku produkcyjnym był głównie konsekwencją zwiększenia wielkości grupy w wieku produkcyjnym niemobilnym, bowiem osoby w tej grupie wiekowej stanowiły prawie 62% ogólnego zwiększenia grupy ludności w wieku produkcyjnym na wsi.

zarolniczych możliwości zarobkowania. Z badań tych wynika, że w latach 2005–2011 liczba osób, które były zatrudnione poza rodzinnym gospodarstwem rolnym, wyraźnie wzrosła. W konsekwencji rosła liczba rodzin rolniczych uzyskujących dochody z pracy poza rolnictwem.

Z danych GUS [2012a, s. 145] wynika, że w 2010 roku obok dochodów z działalności rolniczej gospodarstwa domowe z użytkownikiem gospodarstwa rolnego uzyskiwały dochody z następujących źródeł:

- pracy najemnej – 47,7% ogółu gospodarstw (w 2002 r. – 42,1%);
- emerytur i rent – 33,1% (w 2002 r. – 57,5%);
- działalności pozarolniczej – 19,7% (w 2002 r. – 11,8%);
- innych niezarobkowych źródeł poza emeryturą i rentą – 6,9% (w 2002 r. – 8,2%).

Mimo postępującej dywersyfikacji aktywności ekonomicznej osób z rodzin rolniczych, nadal dla znacznej części populacji działalność rolnicza stanowi główne źródło utrzymania (tzn. dochód z rolnictwa przekracza 50% dochodów ogółem). W takiej sytuacji w 2010 roku było 34,1% (w 2002 r. – 36,1%) rodzin z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego [tamże].

WIELOZAWODOWOŚĆ CZŁONKÓW RODZIN ROLNICZYCH I RÓŻNICOWANIE DZIAŁALNOŚCI GOSPODARSTWA ROLNEGO

Proces poszukiwania dodatkowych źródeł dochodu rolników i członków ich rodzin znany jest od dawna. Marta Bład [2011, s. 40] przytacza wiele definicji tego zjawiska, przywołując podstawowy podział na wielozawodowość, która dotyczy osoby rolnika (względnie członków jego rodziny pracujących dotąd w gospodarstwie), i różnicowanie działalności rolniczej, które to zjawisko dotyczy gospodarstwa rolnego. Wielozawodowość dotyczy, zdaniem autorki, trzech przypadków: kiedy rolnik zatrudnia się w przedsiębiorstwie niezwiązanym z rolnictwem, kiedy rolnik pracuje w innym gospodarstwie rolnym oraz trzeciej sytuacji, kiedy rolnik różnicuje działalność swojego gospodarstwa niezwiązaną *stricte* z rolnictwem, zajmując się np. rzemiosłem lub agroturystyką. Guy Durand i Guido van Huylenbroeck [2003] określili wielozawodowość (ang. *pluriactivity*) jako kombinację rolniczych i nierolniczych aktywności wykonywanych przez rolników albo członków gospodarstwa domowego rolników. John Bryder i Tony Fuller [1988, s. 11] w raporcie na temat wielozawodowości zwracają uwagę, że pierwotnie wielu autorów pisało o prowadzeniu gospodarstwa rolnego „na część etatu” (*part-time farming*), tymczasem kwestie te są zwykle bardziej skomplikowane i występuje wiele różnych wariantów wielozawodowości. Cytowani autorzy podają, że często praca rolnika w niepełnym wymiarze czasu pracy jest oceniana jako nieefektywna lub nie tak dobra, jak rolników pracujących „na pełen etat”. Ponieważ jednak gospodarstwo rolne w realiach europejskich oznacza więcej niż tylko miejsce produkcji żywności, wielu członków rodzin rolniczych nie traktuje pracy poza gospodarstwem jako osobistej porażki zawodowej, ale jako wybór nowej ścieżki kariery zawodowej albo po prostu źródło dodatkowego dochodu [Bryder, Fuller 1998, s. 12]. Anne Moxnes Jervell zwraca uwagę, że rozprzestrzeniające się zjawisko wielozawodowości w rodzinach rolniczych prowadzi do zamiany modelu gospodarstwa rodzinnego na model gospodarstwa z jedną

osobą pracującą w rolnictwie [Jervell 1999, s. 104]. Brenda Bacon i Derek Brewin [2008, s. 11] podkreślają, że zjawisko podejmowania pracy poza gospodarstwem w pierwszej kolejności dotyczy żon rolników. Podkreślają oni, że *pracujące żony zapewniają kontynuację istnienia (funkcjonowania) wielu gospodarstw*. W podobny sposób o wielozawodowości rolników, jako o strategii przetrwania rodziny rolniczej, pisze Jim Kinsella i in. [2000, s. 487]. Evert M. Rogers i inni [1988, s. 189] podają, że w USA pomiędzy rokiem 1960 a 1980 liczba kobiet wiejskich pracujących poza domem zwiększyła się dwukrotnie. Jednocześnie w 1979 roku 44% kobiet z gospodarstw rolnych i 48% kobiet wiejskich pracowało poza domem, co było tylko nieznacznie mniejszym odsetkiem niż w przypadku kobiet z rodzin „miejskich”. Henk Renting i Maarit Heinoenen i in. [2008 s. 380] zwracają uwagę na potrzebę szerszego spojrzenia na korzyści osiągane z wielozawodowości i dywersyfikacji gospodarstw w postaci wielu dóbr publicznych oferowanych w takim modelu rolnictwa.

REORIENTACJA ROLNIKÓW I CZŁONKÓW ICH RODZIN JAKO PROCES

Jedną z form rozwiązania problemów ekonomicznych gospodarstwa rolnego jest więc zmiana wykonywanego zawodu rolnika na inny. Nowy zawód może stanowić dla pracującego w gospodarstwie uzupełniające źródło dochodu – wtedy mówimy o wielozawodowości danej osoby, albo stać się zajęciem alternatywnym niezwiązanym z gospodarstwem rolnym. W takim przypadku można mówić o pełnej reorientacji zawodowej. Z perspektywy przytoczonych definicji **reorientacja zawodowa rolników** i członków ich rodzin oznacza (rzadko podejmowany w literaturze) skomplikowany **proces nabywania nowych formalnych kwalifikacji** przez osoby zajmujące się dotąd rolnictwem. W państwach, które ograniczyły zatrudnienie w sektorze rolniczym na rzecz innych gałęzi gospodarki (produkcji lub usług), proces reorientacji zawodowej, czyli podjęcia decyzji o rozpoczęciu kształcenia w kierunku pracy pozarolniczej, nabycia nowych umiejętności oraz formalnych kwalifikacji i podjęcia pracy w nowym zawodzie, wspierały różnego rodzaju działania doradcze i towarzyszące. W Norwegii i innych państwach skandynawskich prowadzono szeroko zakrojone działania tzw. walidacji kompetencji nieformalnych rolników, które następnie weryfikowano poprzez zewnętrzne egzaminy zawodowe i, jeżeli było to niezbędne, uzupełniano kursami kwalifikacyjnymi [Nilsen Mohn i McHenry 2002, s. 70–87]. Doświadczenia norweskie między innymi w odniesieniu do rolnictwa opisuje też Thomas Nilsen [2006] w opracowaniu *Euro-validation project. Raport for Norway z 2006 roku*⁵. W Europie od wielu lat rozwija się idea poradnictwa zawodowego dla wszystkich grup zawodowych i kształcenia przez całe życie. Dokumenty Unii Europejskiej wyraźnie określają poradnictwo zawodowe mianem *stałego procesu, który pozwala obywatelom, niezależnie od ich wieku i w każdym momencie ich życia, określić swoje umiejętności, kompetencje i zainteresowania, podejmować decyzje w zakresie kształcenia, szkolenia i zatrudnienia oraz kierować swoim życiem osobistym w trakcie kształcenia, szkolenia, pracy*

⁵ http://www.euracademy.org/eurovalidation/index.php?option=com_content&task=view&id=41&Itemid (data pobrania 4.12.2011).

i w innych sytuacjach, w których możliwe jest nabycie lub wykorzystanie tych umiejętności i kompetencji. Poradnictwo obejmuje prowadzone indywidualnie i zbiorowo działania w zakresie informowania, doradztwa, oceny kompetencji, wsparcia oraz nauczania umiejętności niezbędnych do podejmowania decyzji i kierowania własną karierą [Resolution of the Council... 2008].

Proces reorientacji zawodowej rolników znacząco różni się od innych metod edukacji dorosłych (np. osób bezrobotnych). Jest to propozycja stworzenia nowej szansy dla rolników i domowników w oparciu o posiadane przez nich umiejętności i kompetencje zdobyte w czasie pracy w gospodarstwie. Umiejętność: obsługi przeróżnych maszyn, prac polowych, prac w ogrodzie, przygotowywania tradycyjnych potraw, opieki nad dziećmi i osobami starszymi to bardzo często spotykane na wsi kompetencje, które jednak, aby stały się rzeczywistą szansą na rynku pracy, wymagają formalnego potwierdzenia, certyfikacji, uzupełnienia, uznania itd. Proces reorientacji to przede wszystkim indywidualne doradztwo dla rolnika, a czasem dla całej jego rodziny, w ramach którego następuje nowe spojrzenie na sytuację ekonomiczną gospodarstwa rolnego, rodziny rolniczej. W konsekwencji przychodzi również refleksja nad pozycją zawodową poszczególnych członków gospodarstwa domowego, a w rezultacie próba znalezienia pozytywnego rozwiązania.

Niezdolność przynajmniej połowy gospodarstw rolnych w Polsce do rozwoju, umożliwiającego w przyszłości utrzymanie całej rodziny z produkcji rolniczej, rodzi pytania o możliwe inne rozwiązania zapewniające pracę i dochód poszczególnym członkom rodzin rolniczych. Wobec opisanego wcześniej zjawiska reorientacji zawodowej, które należy traktować jako proces odbywający się na wielu płaszczyznach, nie tylko ekonomicznej, ale znacznie bardziej emocjonalnej, społecznej w zakresie relacji w rodzinie i środowisku lokalnym, niezbędne jest dogłębne przeanalizowanie tego zjawiska i umiejętne wykorzystanie sprawdzonych rozwiązań. Najistotniejsze w zjawisku podejmowania dodatkowego lub alternatywnego wobec prowadzenia gospodarstwa zajęcia jest uświadomienie sobie, jak wielką zmianą jest dla rodziny rolniczej decyzja o podjęciu innego zatrudnienia przez jej członków. Wobec nieuchronności ekonomicznej reorientacji, wielu rodzinom rolniczym i poszczególnym ich członkom potrzebne jest wsparcie. Młodzież startująca w dorosłe życie zawodowe objęta jest w ramach programu nauczania doradztwem zawodowym, bezrobotni tracący pracę mogą korzystać z najróżniejszych form przygotowania do powrotu na rynek pracy. Członkowie coraz gorzej prosperujących rodzin rolniczych są zwykle pozostawieni sami sobie. Zgodnie z ustawą o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy, rolnicy i domownicy z gospodarstw o powierzchni powyżej 2 hektarów są pozbawieni możliwości dofinansowania szkoleń zawodowych ze środków będących w dyspozycji urzędów pracy⁶. Wielu

⁶ Zgodnie z definicją osoby bezrobotnej, zawartej w ustawie o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz.U. z 2004 r. nr 99, poz. 1001, art. 2 ust. 2 lit. d.): *osobą bezrobotną może być osoba, która m.in. (...) nie jest właścicielem lub posiadaczem samoistnym lub zależnym nieruchomości rolnej, w rozumieniu przepisów ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (Dz.U. nr 16, poz. 93, z późn. zm.), o powierzchni użytków rolnych przekraczającej 2 ha przeliczeniowe lub nie podlega ubezpieczeniom emerytalnemu i rentowemu z tytułu stałej pracy jako współmałżonek lub domownik w gospodarstwie rolnym o powierzchni użytków rolnych przekraczającej 2 ha przeliczeniowe.*

z nich posiada różnorodne kompetencje wynikające ze skomplikowanej i zróżnicowanej pracy rolnika, jednak zanim owe kompetencje i zdolności zostaną wykorzystane, potrzebna jest decyzja o tym, że poszukiwanie nowego zawodu jest najlepszym rozwiązaniem dla danego członka rodziny. Reorientacja zawodowa rolników i członków ich rodzin jest w takim ujęciu długotrwałym procesem. Na podstawie prowadzonych w Polsce prób wspierania tego procesu, głównie w województwie kujawsko-pomorskim [por. Kamiński 2011], ale również w Małopolsce czy wcześniej na Lubelszczyźnie, można wskazać pewne niezbędne elementy procesu doradczego. Wspieranie reorientacji zawodowej rolników polega na dotarciu doradcy i poddaniu analizie sytuacji całej rodziny rolniczej oraz gospodarstwa rolnego jako podmiotu gospodarczego. W wyniku przeprowadzonych analiz i rozmów doradczych weryfikujących potencjał i kompetencje zainteresowanych osób, jeden lub więcej członków rodziny podejmuje decyzję o zmianie wykonywanego zawodu. Osobie, która zdecydowała się dokonać reorientacji zawodowej, przygotowany doradca winien pomóc opracować indywidualny plan reorientacji zawodowej (dalej: IPRZ), którego metodologia musi zostać dopracowana na podstawie istniejących w Polsce doświadczeń. Z indywidualnego planu reorientacji zawodowej opracowanego podczas kilku, kilkunastu godzin rozmów z rolnikiem (domownikiem), wynika między innymi, jakie działania powinny być podjęte na drodze do zmiany zawodu i jaki jest potencjalny nowy cel zawodowy oraz jakimi metodami beneficjent przy pomocy doradcy zamierza go osiągnąć. Integralnym elementem IPRZ jest wskazanie potencjalnych kierunków nowej profesji oraz kursów zawodowych, motywacyjnych i innych, które mają pomóc beneficjentowi osiągnąć cel zawodowy. Kolejnym etapem jest kierowanie beneficjenta na specjalistyczny kurs zawodowy, który ma za zadanie podnieść jego wiedzę, a przede wszystkim rozwinąć posiadane umiejętności nieformalne, które na zakończenie kursu zostają zweryfikowane poprzez niezależny egzamin nadający uprawnienia do wykonywania danego zawodu lub czynności związanych z nowym zajęciem. Warty podkreślenia elementem procesu reorientacji jest założenie, że skierowanie na kurs wynika z kierunku przyjętego przez beneficjenta w IPRZ, nie zaś z wolnych miejsc w danej instytucji szkoleniowej. Należy podkreślić ten ostatni element, gdyż w wielu krajach stanowił on podstawę procesu reorientacji wg holenderskiego modelu⁷ *Valuation Prior Learning*, potwierdzającego kompetencje zdobywane wcześniej w różny sposób zarówno w procesie edukacji, jak i doświadczenia zawodowego na przykład w zawodzie rolnika. Dodatkowym elementem tak rozumianej reorientacji jest tzw. *recognition*, czyli swoiste potwierdzanie tych kompetencji w trakcie egzaminów zawodowych. Píše o tym między innymi Patrick Werquin [2010]. Tak więc w całym procesie najważniejsze nie są kursy zawodowe, ale praca doradcza z poszczególnymi członkami rodziny rolnika, określenie możliwych ścieżek dalszej kariery zawodowej i potwierdzenie posiadanych kompetencji (która może, lecz nie musi być poprzedzona krótkim kursem zawodowym).

⁷ http://www.euracademy.org/eurovalidation/index.php?option=com_content&task=view&id=41&Itemid (data pobrania 4.12.2011 r.)

REORIENTACJA ZAWODOWA W WOJEWÓDZTWIE KUJAWSKO-POMORSKIM

Uznając celowość działań związanych z reorientacją zawodową, postanowiono oszacować zbiorowość potencjalnych beneficjentów takich przedsięwzięć. Na podstawie danych Spisu Rolnego z roku 2010 [PSR 2010] w województwie kujawsko-pomorskim jest ogółem 67 914 gospodarstw powyżej 1 hektara, w tym ponad 72% to gospodarstwa o powierzchni mniejszej niż 15 hektarów użytków rolnych (tab. 1).

TABELA 1. Gospodarstwa rolne według grup obszarowych użytków rolnych w województwie kujawsko-pomorskim

TABLE 1. Farms by area groups of agricultural land in the Kujawsko-Pomorskie Region

Grupa obszarowa gospodarstw	Liczba gospodarstw	Struktura gospodarstw
1–5 ha UR	21 821	32,13
5–7 ha UR	6 936	10,22
7–10 ha UR	9 570	14,09
10–15 ha UR	10 721	15,79
15–20 ha UR	6 379	9,39
20–30 ha UR	6 114	9,00
30–50 ha UR	3 983	5,86
50 i więcej ha	2 390	3,52
Razem gospodarstw	67 914	100,00

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych na podstawie danych [PSR 2010].

Source: Own calculations based on data taken from the 2010 Census.

Przyjmując powierzchnię gospodarstwa jako kryterium rozwoju, w województwie kujawsko-pomorskim istnieje 6 373 (9,4%) gospodarstw powyżej 30 ha (tab.1), które można uznać za rozwojowe i na tyle silne ekonomicznie, aby utrzymać rodzinę rolniczą. Z ekspertyzy zespołu pod kierunkiem Walentego Poczty [2012b], wykonanej dla Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi wynika, że dochód parytetowy i zdolność do realizacji inwestycji netto posiada również połowa gospodarstw o powierzchni powyżej 20 ha. Zatem dla oszacowania liczby osób w województwie kujawsko-pomorskim, które wymagają wsparcia w przygotowaniu ich do poszukiwania dodatkowych dochodów poza gospodarstwem rolnym przyjęto kilka założeń. Odmienne dla grup obszarowych do 5 hektarów, 5 do 20 hektarów oraz gospodarstw od 20 do 30 hektarów. W 2010 roku w województwie kujawsko-pomorskim było 21 821 gospodarstw do 5 ha. Przyjęto, że w tej grupie gospodarstw⁸ [por. Sass 2013], że 20% rolników i domowników powinno się objąć reorientacją, co daje 4364 osoby. W przypadku

⁸ Na podstawie obserwacji Kujawsko-Pomorskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego (KPODR) Mini-kowo przyjęto, że właściciele i domownicy z tych gospodarstw w niewielkim stopniu zainteresowani są reorientacją. Można zakładać, że rolnicy i domownicy z najmniejszych obszarowo gospodarstw znaleźli już inne niż gospodarstwo rolne źródło dochodu. Natomiast rolnicy starsi, o niskich kwalifikacjach i małej mobilności, przyjęli strategię przetrwania. Ułatwia im to obowiązujący w Polsce system płatności obszarowych (dość powszechne jest zjawisko występowania tzw. cichych umów dzierżawnych, ziemię właściciel oddaje w użytkowanie innemu rolnikowi i jednocześnie bierze dopłaty bezpośrednie).

gospodarstw od 5 do 20 hektarów założono, że w każdym z nich przynajmniej jedna osoba powinna poszukać pozarolniczego zatrudnienia i tym samym być objęta procesem reorientacji zawodowej. W 2010 roku gospodarstw takich (5–20 ha) było 33 606, dlatego przyjęto, że reorientacją należy objąć 33 606 osób. W przypadku gospodarstw o powierzchni od 20 do 30 ha (których było w 2010 roku 6114) założono, że w co drugim z nich rolnik lub domownik powinien uczestniczyć w procesie reorientacji, czyli 3057 osób. Kierując się powyższymi założeniami w województwie kujawsko-pomorskim według stanu na rok 2010 doliczyć się można około 41 tysięcy osób wywodzących się z gospodarstw nierozwojowych, które winny zostać objęte reorientacją zawodową. Biorąc pod uwagę fakt, że województwo to należy do regionów, w których rolnictwo zaliczane jest do najlepszych w kraju [Zegar 2003], w innych częściach Polski nadwyżka siły roboczej może być znacznie większa.

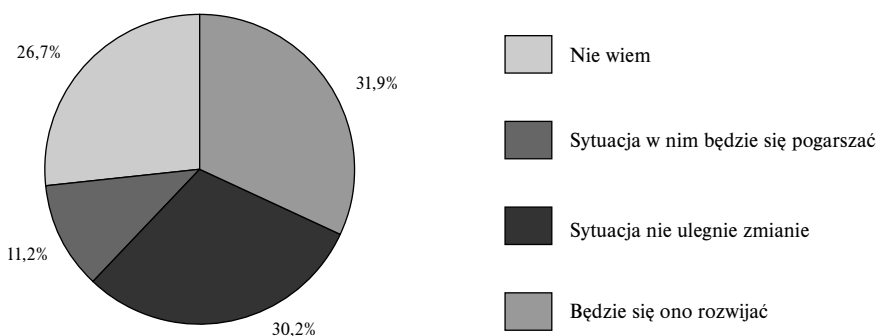
POSTAWY ROLNIKÓW WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO WOBEC REORIENTACJI ZAWODOWEJ

Gotowość rolników i domowników do poszukiwania pracy poza gospodarstwem, a także wiążąca się z tym konieczność nabywania nowych umiejętności, by sprostać wymaganiom potencjalnych pracodawców, była w 2014 roku przedmiotem badań w województwie kujawsko-pomorskim. Poza oceną gotowości rolników i członków ich rodzin do reorientacji zawodowej, celem było ustalenie czynników pozytywnie i negatywnie wpływających na ten proces.

Badanie zostało przeprowadzone na reprezentatywnej próbie gospodarstw rolnych województwa kujawsko-pomorskiego (N=420). Próbę dobrano, tworząc warstwy na poziomie powiatów oraz kwoty w każdym powiecie adekwatnie do struktury wielkości obszarowej gospodarstw w regionie. W każdym gospodarstwie przeprowadzono rozmowę z właścicielem bądź współwłaścicielem (gospodarstwa rolnego) oraz z członkiem gospodarstwa domowego pracującym przynajmniej w niepełnym wymiarze w gospodarstwie rolnym. W badaniu uczestniczyło 111 gospodarstw o powierzchni od 1 do 5 ha, 181 gospodarstw o powierzchni od 5 do 15 hektarów, 87 gospodarstw o powierzchni od 15 do 30 ha, 23 gospodarstwa od 30 do 50 ha oraz 18 gospodarstw o powierzchni 50 i więcej hektarów. Najmniejsze z badanych gospodarstw miało 1,07 ha, największe 117 ha.

Poniżej zestawiono niektóre wyniki badań odnoszące się do grupy właścicieli i współwłaścicieli opisanej grupy gospodarstw. Na 420 respondentów 23% stanowiły kobiety, a 77% mężczyźni. W zdecydowanej większości badani byli właścicielami gospodarstw rolnych (86,2%). Średni czas prowadzenia gospodarstwa rolnego określono na 19,3 roku. Wśród badanych właścicieli (bądź współwłaścicieli) były osoby, które pracują w gospodarstwie zaledwie jeden rok, jak i takie, których staż pracy w rolnictwie wynosi 44 lata. Prawie połowa, bo 45%, badanych właścicieli (współwłaścicieli) nigdy nie pracowała poza gospodarstwem rolnym, ale 39% pracowało poza gospodarstwem w przeszłości, choć obecnie nie pracuje. Tylko 16% badanych rolników aktualnie pracuje poza gospodarstwem rolnym.

Na pytanie o wizję rozwoju gospodarstwa sprecyzowaną jako „przyszłość twojego gospodarstwa rolnego za pięć lat”, badani prezentowali wysoki poziom optymizmu.

RYSUNEK 1. Wizja gospodarstwa. Przyszłość gospodarstwa za pięć lat

FIGURE 1. A vision for farming. The future of the farm in five year's time

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań KPODR Minikowo.

Source: Own calculations based on data provided by the Agricultural Advisory Service in Minikowo.

Aż 32% z nich uznało, że gospodarstwo będzie się rozwijać, zaś kolejna grupa 30,24% uważa, że nie dojdzie do pogorszenia sytuacji, a zachowane zostanie *status quo*. Druga grupa prezentowała więc również postawę optymistyczną. Zaledwie 11,19% badanych rolników przewidywało pogorszenie sytuacji we własnym gospodarstwie. Istniała natomiast wyraźna zależność między powierzchnią gospodarstwa rolnego a optymizmem wobec jego przyszłości. Im większe jest gospodarstwo rolne, tym niższy jest poziom pesymizmu wśród jego właścicieli i domowników. Pojawienie się myśli o zaprzestaniu w przyszłości prowadzenia produkcji rolnej nie wchodziło w grę w przypadku właścicieli gospodarstw o powierzchni powyżej 50 hektarów, natomiast w grupach 15–30 ha i – co ciekawe – 30–50 ha wątpliwości jest już więcej (tab. 2).

TABELA 2. Zaprzestanie produkcji rolnej a wielkość gospodarstwa (w %) N=420

TABLE 2. Abandonment of agricultural production according to farm size (in %) N=420

Czy rozważa pan/i zaprzestanie produkcji rolnej	Wielkość gospodarstwa (w ha)				
	do 5	5–15	15–30	30–50	pow. 50
Zdecydowanie tak	4,5	0,6	0,00	0,00	0,00
Rozważam czasem	35,1	10,5	4,6	8,7	0,00
Nie rozważam	32,4	59,7	78,2	78,3	77,8
Nie wiem	27,9	29,3	17,2	13,0	22,2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań KPODR Minikowo.

Source: Own calculations based on data provided by the Agricultural Advisory Service in Minikowo.

ŚWIADOMOŚĆ SYTUACJI I MOTYWY PODJĘCIA PRACY

Z przeprowadzonych badań wynika, że 22,6% badanych uważa, że w ciągu najbliższego roku jedna lub więcej osób w ich rodzinie będzie musiała szukać pracy poza gospodarstwem rolnym. Nie widzi takiej potrzeby 48,1%, a spora grupa badanych – 29,3% nie wie, czy taka potrzeba zajdzie. Bardzo ciekawie wygląda

konfrontacja danych dotyczących konieczności poszukiwania pracy poza rolnictwem przez osoby z rodzin badanych oraz ich wizje przyszłości gospodarstwa rolnego. Okazało się bowiem, że pracy szukać się będzie w rodzinach, gdzie przyszłość gospodarstwa widziana jest w ciemnych barwach, zależność taką należy uznać za oczywistą. Jednak równie wysoki jest odsetek osób (14,9%), które twierdzą, że przyszłość gospodarstwa będzie optymistyczna, ale być może dlatego, że ktoś z rodziny będzie musiał szukać pracy poza gospodarstwem rolnym. Ciekawy jest również fakt, że aż 41,7% z tych, którzy uważają, że w przyszłości sytuacja ich gospodarstwa się nie zmieni, oraz, co ciekawe, 23,4% tych, którzy twierdzą, że sytuacja ich gospodarstwa się pogorszy, nie widzi potrzeby szukania pracy (tab. 3).

TABELA 3. Konieczność poszukiwania pracy poza gospodarstwem a wizja przyszłości gospodarstwa (w %) N=420

TABLE 3. The need to look for off-farm work and a vision of the farm in the future (in %) N= 420

Przyszłość gospodarstwa za pięć lat	Czy ktoś z rodziny podejmie pracę w zawodzie innym niż rolnik w ciągu 12 miesięcy?		
	tak, co najmniej jedna osoba	nie będzie takiej potrzeby	trudno powiedzieć /nie wiem
Będzie się rozwijać	14,9	66,4	18,7
Sytuacja nie ulegnie zmianie	25,2	41,7	33,1
Sytuacja będzie się pogarszać	29,8	23,4	46,8
Nie wiem	25,9	43,8	30,4

Źródło: Jak w tab. 2.

Source: As per table 2.

W podziale na poszczególne grupy obszarowe gospodarstw rolnych widać wyraźnie, że potrzeba poszukiwania pracy poza gospodarstwem pojawi się głównie w bardzo małych i małych gospodarstwach rolnych (od 1 do 15 ha). W gospodarstwach powyżej 15 ha potrzeba taka maleje (tab. 4). Bardzo ciekawe, że potrzeby poszukiwania pracy poza gospodarstwem nie widzi 31,7% respondentów z gospodarstw do 5 hektarów i, co może bardziej znamienne, prawie 50% respondentów z gospodarstw od 5 do 15 hektarów. Większość gospodarstw z tych grup ma zbyt mały potencjał, aby utrzymać całe rodziny rolnicze, natomiast świadomość przymusu ekonomicznego wydaje się znikoma. W przypadku gospodarstw najmniejszych (do 5 ha) potrzeba poszukiwania pracy może być mniej artykułowana ze względu na fakt, że rolnicy znaleźli już pozarolnicze źródło dochodu. Sytuacja w badanych gospodarstwach przypomina sytuację dla zbiorowości ogólnopolskiej. Jak to opisała Maria Halamska [2014, s. 35–40], wkład pracy ponad połowy pracujących w najmniejszych gospodarstwach wynosi mniej niż 1/4 etatu. W gospodarstwach takich na „pełny etat” pracuje tylko ok. 11%, a więc dwukrotnie mniej niż we wszystkich gospodarstwach rodzinnych powyżej 1 ha. Co bardzo istotne, jak pisze Halamska, często gospodarstwem takim kierują kobiety.

W przeprowadzonych badaniach zajęto się również motywami starań o pracę poza gospodarstwem rolnym. Spośród badanych 26% chce podjąć taką pracę. Motywy podjęcia pracy uzależnione są od wieku właściciela gospodarstwa, płci, a także wielkości

gospodarstwa. Pracę chce podjąć więcej kobiet (35%) niż mężczyzn (25%). Również osoby młode deklarują częściej chęć podjęcia pracy, niż osoby po 40 roku życia. Ciekawa jest zależność między wiekiem a motywem podjęcia pracy. Osoby młode, do 30 roku życia, wypowiadają się zdecydowanie częściej, że muszą (konieczność) podjąć pracę (63%), z kolei osoby po 40 roku życia częściej deklarują, że chcą (chęć) podjąć pracę (38%).

TABELA 4. Konieczność podejmowania pracy poza gospodarstwem, a wielkość gospodarstwa (w %)
 TABLE 4. The need for alternative work off-farm and farm size (in %)

Czy ktoś z rodziny podejmie pracę w zawodzie innym niż rolnik w następnych 12 miesiącach?	Wielkość gospodarstwa (w ha)				
	do 5	5–15	15–30	30–50	pow. 50
Tak, co najmniej jedna osoba albo więcej	36,0	21,0	16,1	4,3	11,1
Nie będzie takiej potrzeby	31,5	49,7	54,0	65,2	83,3
Trudno powiedzieć, nie wiem	32,4	29,3	29,9	30,4	5,6

Źródło: Jak w tab. 1.

Source: As per table 1.

Podjęcie pracy poza gospodarstwem związane jest bardzo wyraźnie z wielkością gospodarstwa. Wskazanie jednej lub więcej osób, które podejmą pracę dotyczy 36% respondentów z gospodarstw do 5 hektarów. W grupie gospodarstw 5–15 ha tylko 21% uważa, że jedna lub więcej osób z rodziny podejmie pracę. Na uwagę zasługuje natomiast to, że 31,5% respondentów z gospodarstw do 5 ha nie widzi takiej potrzeby, podobnie zaskakująco niskie deklaracje braku potrzeby podjęcia pracy w zawodzie innym niż rolnik dotyczą 49,7% gospodarstw o wielkości 5–15 ha oraz 54% gospodarstw większych (15–30). Te ostatnie, jak na warunki województwa kujawsko-pomorskiego, zwykle mają za mały potencjał, aby utrzymać całą kilkuosobową rodzinę rolniczą. Ciekawe, że aż 11,1 % właścicieli gospodarstw z grupy powyżej 50 hektarów deklaruje, że co najmniej jedna osoba z rodziny podejmie pracę w następnych 12 miesiącach (tab. 4).

TABELA 5. Motyw podjęcia pracy a wielkość gospodarstwa (w %)

TABLE 5. The motivation of seeking employment according to the size of a farm (in %)

Motywy podjęcia pracy	Wielkość gospodarstwa (w ha)				
	do 5	5–15	15–30	30–50	pow. 50
Chcę	7,69	26,56	23,33	38,46	25,05
Ktoś z rodziny chce	46,15	10,94	20,00	15,38	50,10
Muszę	46,15	62,50	56,67	46,15	25,23

Źródło: Jak w tab.1

Source: As per table 1.

Od wielkości gospodarstwa zależy także motywacja podjęcia pracy. W gospodarstwach najmniejszych chęć podjęcia pracy wyraża tylko niespełna 8% badanych.

Z kolei w gospodarstwach największych jest to ponad 25%. Badani wywodzący się z gospodarstw małych, jako motyw podjęcia pracy podają konieczność (tab. 5). Z kolei w gospodarstwach największych (pow. 50 ha) 25% badanych chce podjąć pracę, ale w tej grupie gospodarstw również 25% badanych uważa, że musi podjąć pracę.

Badani jako główne powody poszukiwania pracy podają (respondenci mogli wskazać trzy powody): nieopłacalność produkcji rolniczej – 79%, brak perspektyw w rolnictwie – 33%, lepsze zarobki poza rolnictwem – 24%, lżejsza praca, mniej absorbująca od godziny do godziny – 9%. Z kolei jako główne problemy, które może napotkać rolnik lub osoba z rodziny rolnika starająca się wyuczyć nowego zawodu, wskazano (badani mogli wskazać wszystkie możliwe problemy): brak czasu związany z nadmiarem pracy w gospodarstwie rolnym – 44%, brak środków finansowych – 26%, zbyt duża odległość od ośrodków edukacyjnych/złe połączenia komunikacyjne – 22%, zły stan zdrowia – 21%, opieka nad małymi dziećmi lub osobami starszymi, chorymi z rodziny – 21%. Jako główne powody, ze względu na które rolnicy nie chcą się przekwalifikować, wymieniono (badani mogli wskazać wszystkie możliwe problemy): bo i tak nie dostaną pracy – 34%, nie mają na to czasu – 31%, gospodarstwo rolne jest dla nich najważniejsze – 28%, nie mają pieniędzy na edukację – 28%.

Analizując główne problemy, które może napotkać rolnik lub osoba z rodziny, jak również powody niechęci rolników do przekwalifikowania się, można stwierdzić dużą zgodność ankietowanych w artykułowaniu problemów. Jako główny problem/powód wymieniają brak czasu związany z nadmiarem pracy w gospodarstwie. Jest to dość spore zaskoczenie, ponieważ ankietowani wywodzą się z gospodarstw o średniej wielkości (10–20 ha), a w rodzinie są dwie, trzy osoby dorosłe. Ważnym argumentem w opinii respondentów jest brak środków finansowych (26–28%), jak również duża odległość od ośrodków edukacyjnych. Kobiety z kolei podkreślają konieczność opieki nad dziećmi i osobami starszymi. Należy jednak zwrócić szczególną uwagę na brak wiary u ankietowanych, że po przekwalifikowaniu się dostaną pracę: tak uważa 1/3 respondentów.

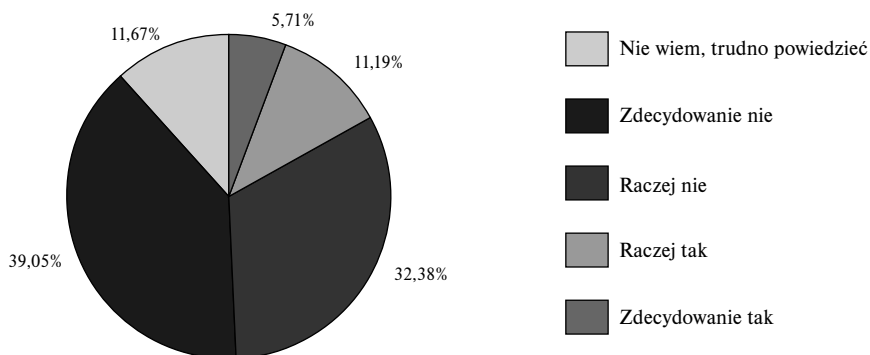
GOTOWOŚĆ DO PODJĘCIA REORIENTACJI ZAWODOWEJ ORAZ POSZUKIWANIA PRACY

Jako główny problem postawiono poznanie gotowości badanych do podjęcia reorientacji zawodowej oraz poszukiwania pracy. Wcześniej jednak zbadano ich poglądy dotyczące najlepszej formy pracy (etat, dorywczo czy we własnej firmie). Jeśli chodzi o preferowane formy pracy, respondenci zaskoczyli wysokim poziomem gotowości do zakładania własnych firm. Aż 38% uważa, że gdyby przyszło im pilnie szukać innych dochodów dla własnej rodziny – zdecydowałoby się na założenie własnej firmy. Niewiele mniejsza grupa wolałaby pracować na etacie – 34%.

Jeżeli chodzi o gotowość poszukiwania pracy poza gospodarstwem rolnym w ciągu najbliższych 12 miesięcy (rys. 2.), to jest ona nikła wśród badanych właścicieli gospodarstw. Ponad 39% składa deklarację „zdecydowanie nie” oraz 32,14% „raczej nie”. Zaledwie 11,19% respondentów skłania się ku poszukiwaniu pracy w ciągu najbliższego roku, deklarując „raczej tak”, a tylko 5,71% jest na to zdecydowanych.

Ogólne deklaracje dotyczące reorientacji i poszukiwania nowego zawodu są zróżnicowane w zależności od wielkości gospodarstwa (tab. 6), ale tylko w grupie

najmniejszych gospodarstw łączne pozytywne odpowiedzi (zdecydowanie tak i raczej tak) przekraczają 50%. Rolnicy z ważnej grupy właścicieli od 5 do 15 hektarów – z perspektywy reorientacji w województwie kujawsko-pomorskim – tylko w niecałych 10% są zdeterminowani do podjęcia starań o zdobycie nowego zawodu, niecałe 25% deklaruje w tym wypadku „raczej tak”. Co ciekawe – nieznacznie więcej zdeterminowanych do starań o zdobycie nowego zawodu znajdujemy w grupie osób, które mają powyżej 50 hektarów niż w grupie 5 do 15 hektarów.

RYSUNEK 2. Gotowość poszukiwania pracy poza gospodarstwem w najbliższym roku
FIGURE 2. Readiness to look for off-farm work in the coming year

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań KPODR Minikowo.

Source: Own calculations based on data provided by the Agricultural Advisory Service in Minikowo.

W ciągu najbliższego roku zamierza poszukiwać pracy nieco ponad 30% właścicieli gospodarstw do 5 hektarów i niecałe 13% właścicieli gospodarstw od 5 do 15 hektarów. Dane te obrazują prawdziwe potrzeby reorientacji i brak świadomości nieuchronności tego procesu.

TABELA 6. Chęć podjęcia reorientacji i poszukiwania pracy a wielkość gospodarstwa (w %) N= 420
TABLE 6. Willingness to undertake reorientation and looking for a job and the size of the farm (in %) N=420

	Wielkość gospodarstwa (w ha)				
	do 5	5–15	15–30	30–50	pow. 50
Czy podjąłby pan/pani starania o zdobycie nowego zawodu?					
Zdecydowanie tak	18,9	9,9	8,0	4,3	11,1
Raczej tak	33,3	24,9	19,5	30,4	5,6
Raczej nie	30,6	42,0	50,6	56,5	22,2
Zdecydowanie nie	17,1	23,2	21,8	8,7	61,1
Czy w przeciągu roku zmierza pani/pan poszukać nowej pracy poza gospodarstwem?					
Zdecydowanie tak	11,7	4,4	3,4	–	–
Raczej tak	19,8	8,3	9,2	4,3	5,6
Raczej nie	31,5	34,3	35,6	30,4	5,6
Zdecydowanie nie	27,0	39,2	41,4	52,2	83,3
Nie wiem	9,9	13,8	10,3	13,0	5,6

Źródło: Jak w tab. 1.

Source: As per table 1.

Motywacja w poszukiwaniu pracy jest ściśle związana z doświadczeniem na rynku pracy (tab. 7). Poszukiwania pracy w ciągu najbliższego roku deklarują znacznie częściej osoby, które mają już doświadczenie w pracy poza gospodarstwem. Z drugiej strony, osoby niemające żadnego doświadczenia w pracy poza gospodarstwem aż w 78,3% deklarują brak zamiaru poszukiwania pracy (zdecydowanie nie + raczej nie).

TABELA 7. Motywacja w poszukiwaniu pracy a doświadczenie na rynku pracy (w %)

TABLE 7. Motivation in search of job and labor market experience (in %)

Czy w przeciągu roku zamierza pan/pani poszukać nowej pracy poza gospodarstwem rolnym?	Czy pracował(a) pan/pani kiedykolwiek poza gospodarstwem		
	tak	tak, ale obecnie nie pracuję	nie pracowałem
Zdecydowanie tak	16,4	4,9	2,6
Raczej tak	13,4	15,2	6,9
Raczej nie	29,9	34,1	31,7
Zdecydowanie nie	34,3	32,3	46,6
Nie wiem	6,0	13,4	12,2
Ogółem	100,0	100,0	100,0

Źródło: Jak w tab. 1.

Source: As per table 1.

DZIAŁANIA NA RZECZ REORIENTACJI ZAWODOWEJ ROLNIKÓW I CZŁONKÓW ICH RODZIN W WOJEWÓDZTWIE KUJAWSKO-POMORSKIM

W 2008 roku Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Minikowie (KPODR) uruchomił nowy rodzaj działań w ramach tzw. reorientacji zawodowej rolników i mieszkańców wsi. W powiatach mogileńskim, toruńskim i aleksandrowskim zrealizowano pilotażowe projekty z tego zakresu oraz opracowano koncepcję rozszerzenia działalności w kolejnych latach. Badania reprezentatywnej grupy rolników wykonane przez naukowców z Instytutu Socjologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu⁹ wykazały duże potrzeby działań na rzecz reorientacji [*Pierwszy krok do reorientacji...* 2009]. Kierując się rezultatami wspomnianych badań, przeprowadzono serię spotkań z liderami organizacji rolniczych, samorządów gminnych, powiatowych oraz instytucji rynku pracy. W wyniku dyskusji powstała metodologia działań na rzecz reorientacji, wpisana następnie do projektu wdrożeniowego, który został przyznany dla KPODR Minikowo do wdrażania od początku 2010 roku (poddziałania 8.1.2. Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki). Ważnym elementem realizowanej metodologii reorientacji zawodowej jest potraktowanie współpracy z beneficjentami jako procesu. Osobie, która zdecydowała się dokonać reorientacji zawodowej przygotowany doradca z KPODR Minikowo pomaga opracować indywidualny plan reorientacji zawodowej (IPRZ). Metodologia IPRZ została wypracowana z licencjonowanymi doradcami zawodowymi oraz specjalistami Wojewódzkiego Urzędu Pracy

⁹ *Pierwszy krok do reorientacji zawodowej rolników powiatu mogileńskiego* [2009], Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Minikowie, s. 20–21.

w Toruniu. Z IPRZ opracowanego podczas kilku, kilkunastu godzin rozmów z rolnikiem (domownikiem) wynika, między innymi, jakie działania powinny być podjęte na drodze do zmiany zawodu i jaki jest potencjalny nowy cel zawodowy oraz w jaki sposób beneficjent przy pomocy doradcy zamierza go osiągnąć. Integralnym elementem IPRZ jest wskazanie potencjalnych kierunków nowej profesji oraz kursów zawodowych, motywacyjnych i innych, które mają pomóc beneficjentowi osiągnąć cel zawodowy. Krótkie podsumowanie działań podejmowanych przez KPODR w latach 2010–2013 na rzecz reorientacji i uzyskane rezultaty przedstawiono w tabeli 8.

TABELA 8. Działania i rezultaty reorientacji rolników i członków rodzin w województwie kujawsko-pomorskim

TABLE 8. Activities and results of the reorientation of farmers and their families in the Kujawsko-Pomorskie Region

Działania podjęte przez KPODR Minikowo na rzecz reorientacji	Uzyskane rezultaty
rok 2010, projekt: „Czas na zmiany – reorientacja zawodowa rolników”	<ul style="list-style-type: none"> ● analiza sytuacji 480 gospodarstw ● 360 osób ukończyło specjalistyczne kursy zawodowe
lata 2010–2013, projekt: „Nowy zawód – nowa szansa dla rolników i mieszkańców wsi Kujaw i Pomorza” <ul style="list-style-type: none"> ● przeszkolenie 38 doradców ds. reorientacji, ● utworzenie 19 powiatowych biur reorientacji zawodowej, ● kampania rekrutacyjno-promocyjna w regionalnej i lokalnej prasie, radiu i telewizji, wśród sołtysów, w urzędach pracy, gminach, parafiach i szkołach 	<ul style="list-style-type: none"> ● opracowanie do końca 2013 roku 4000 indywidualnych planów reorientacji zawodowej ● liczba osób, które ukończyły kursy zawodowe: <ul style="list-style-type: none"> – 408 osób – kurs na operatora koparko-ładowarki, – 499 osób – kurs księgowości małych i średnich przedsiębiorstw, – 311 osób – kurs kierowcy kategorii C oraz C+E, – 38 osób – kurs na organizatora przyjęć okolicznościowych, – 244 osoby – kurs florystyczny z elementami dekoracji wnętrz, – 137 osób – kurs opiekunki domowej, – 81 osób – kurs spawacza, – 61 osób – kurs kucharski, – 51 osób – kurs fryzjerski, – 527 osób – warsztaty motywacyjne i szkolenia z przedsiębiorczości
<ul style="list-style-type: none"> ● monitoring aktywności beneficjentów po ukończeniu kursów ● w 2012 roku monitoringiem objętych zostało 937 osób spośród wszystkich objętych reorientacją (dla których wcześniej opracowano indywidualne plany i skierowano na specjalistyczne szkolenia) 	<ul style="list-style-type: none"> ● 44 osoby zdobyły zatrudnienie etatowe ● 33 osoby podjęły działalność gospodarczą ● 176 osób podjęło pracę dorywczą lub sezonową w nowym zawodzie ● ogółem 253 osoby (27%) podjęły aktywność pozarolniczą ● 49 (5,2%) osób zrezygnowało z ubezpieczenia w KRUS i przeszło do ZUS

Źródło: Opracowanie własne na podstawie raportów KPODR Minikowo.

Source: Own calculations based on data provided by the Agricultural Advisory Service in Minikowo.

Kursy specjalistyczne obejmują średnio od 90 do 180 godzin zajęć teoretycznych i praktycznych oraz obowiązkowo kończą się egzaminem i wydaniem zaświadczenia, które potwierdza udział oraz zdobycie podstawowej wiedzy i umiejętności przydatnych

do podjęcia pracy lub samozatrudnienia w określonym zawodzie. Ważnym elementem procesu reorientacji jest założenie, że skierowanie na kurs wynika z oczekiwań beneficjenta wyrażonych w indywidualnym planie reorientacji zawodowej, nie zaś z wcześniej ustalonego limitu specjalistycznych kursów. Na podkreślenie zasługuje wysoka aktywność pozarolnicza beneficjentów projektu, ogółem 253 osoby (27%) podjęły taką aktywność (tab. 8). Jednak najbardziej pożądanym rezultatem byłoby formalne podjęcie zatrudnienia i „wyjście z systemu KRUS”, które jak dotąd następuje znacznie rzadziej (5,2%). Rolnicy i członkowie ich rodzin zdecydowanie wolą pozostać „pod kloszem” KRUS, deklarując co najwyżej podejmowanie pracy dorywczej. Po trzech, a następnie po dziewięciu miesiącach od zakończenia kursu zawodowego doradcy ds. reorientacji kontaktują się ponownie z beneficjentami w ramach tzw. towarzyszenia, dzięki czemu możliwe jest doradztwo uzupełniające, a także śledzenie osiąganych rezultatów. W przypadku rolników trudno w mówić o efektywności zatrudnieniowej w rozumieniu służb zatrudnienia (urzędów pracy), gdyż rolnicy – płatnicy KRUS nie są osobami bezrobotnymi w momencie przystąpienia do reorientacji. Każde podjęcie zatrudnienia po ukończeniu kursu jest więc znaczącym sukcesem procesu reorientacji. Niemal dziesięciokrotnie większa opłata miesięczna, jaką musi ponieść osoba zatrudniona w ZUS w porównaniu z KRUS, jest wyraźnym bodźcem zniechęcającym do dokonania takiej zmiany. Pomimo tego zdarzają się jednak osoby, które po ukończeniu kursów znajdują trwałe zatrudnienie i ubezpieczają się w ZUS.

PODSUMOWANIE

Zjawisko nadwyżek siły roboczej w rolnictwie i konieczności poszukiwania dodatkowych źródeł dochodu dla rodzin rolniczych znane jest i opisywane od bardzo dawna. W Polsce jego nasilenie obserwowane było na początku XX wieku, po roku 1945 pojawili się chłoporobotnicy. Rozwój przemysłu w państwach Europy Zachodniej i Stanach Zjednoczonych w II połowie XX wieku w dosyć łagodny sposób powodował przepływ zatrudnionych w rolnictwie do innych gałęzi gospodarki. Przemiany społeczno-gospodarcze, które nastąpiły po 1989 roku w Polsce, dokonywały się w zupełnie innej sytuacji: nie wywołały wiejskiego exodusu, lecz przeciwnie – spowodowały powrót na wieś wielu członków rodzin rolniczych. Gospodarstwa rolne pełniły funkcję „buforu” i „przechowalni” nadwyżek siły roboczej, chociaż w wielu opracowaniach sygnalizowano istnienie prawie miliona osób „zbędnych” w rolnictwie rodzinnym. Po integracji z Unią Europejską przyspieszył proces różnicowania sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych. Dane z Powszechnego Spisu Rolnego 2010, jak również prognozy do roku 2020 wskazują na kilkaset tysięcy osób zatrudnionych aktualnie w gospodarstwach rolnych, które będą zmuszone poszukać dla siebie dodatkowego lub alternatywnego źródła utrzymania.

Badania rolników i członków ich rodzin odnoszące się do przyszłości gospodarstwa ukazują duży poziom (raczej bezzasadnego) optymizmu wobec przyszłości gospodarstwa rolnego oraz towarzyszący mu brak woli podejmowania działań na rzecz zarówno poszukiwania pracy, jak i zmiany zawodu. Optymizm wobec przyszłości gospodarstwa, skutkuje brakiem zainteresowania reorientacją. Reorientację zawodową rolników

i członków ich rodzin należy traktować jako proces prowadzący do wielozawodowości (kiedy rolnik pracuje zarówno w gospodarstwie, jak i poza nim) albo wstęp do całkowitej zmiany zawodu i źródła dochodu. Proces ten dotyczy często całej rodziny rolniczej i zaczyna się od uświadomienia przez te osoby konieczności i ekonomicznej nieuchronności zmian. W realiach polskiej wsi niewątpliwym utrudnieniem są kwestie związane z decyzją o rezygnacji z korzystnego ubezpieczenia w KRUS na rzecz trwałego zatrudnienia i przejścia do ZUS. Doświadczenia Kujawsko-Pomorskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego pokazują realną skalę zapotrzebowania na wsparcie w reorientacji zawodowej rolników i członków ich rodzin. Jeżeli w tym województwie, gdzie rolnictwo zaliczane jest do najlepszych w Polsce, problem sytuacji dochodowej gospodarstw urasta obecnie do takich rozmiarów, że należy podjąć zdecydowane kroki, aby zaproponować realną alternatywę dla wielu rolników i członków ich rodzin, to w regionach o mniej intensywnym i wydajnym rolnictwie poziom potrzeb musi być znacznie wyższy, zatem kwestie te wymagają jeszcze większego zainteresowania.

BIBLIOGRAFIA

- Bacon B., Brewin D., 2008: *Rural Community Viability: Lessons from 4 Communities*, Faculty of Social Work and Faculty of Agriculture, Inda Book, Manitoba.
- Błąd M., 2011: *Wielozawodowość w rodzinach rolniczych. Przyczyny, uwarunkowania i tendencje rozwoju*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Borowicz R., 1993: Bezrobocie na obszarach wiejskich, [w:] *Wieś i rolnictwo na obszarach wiejskich*, I. Bukraba-Rylska, J. Stacewicz, M. Wieruszewska (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
- Bryder J., Fuller T., 1988: *Pluriactivity as a rural development option*. The Arkleton Trust (Research) Ltd.
- Bukraba-Rylska I. (red.), 2008: *Socjologia wsi polskiej*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Chmieliński P., 2013: *Ludność wiejska na rynku pracy. Zarobkowanie, bezrobocie, przedsiębiorczość i praca za granicą ludności wiejskiej w latach 2005–2011*, A. Sikorska (red. nauk.). IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Durand G., van Huylenbroeck G., 2003: Multifunctionality and rural development: general framework, [w:] *Multifunctional Agriculture. A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*, G. van Huylenbroeck, D. Durand (red.). Asgate Publishing Company Hampshire.
- Dziewicka M., 1963: *Chłopi-robotnicy. Wyniki badań ankietowych przeprowadzonych przez Instytut Ekonomiki Rolnej*. Książka i Wiedza, Warszawa, s. 15, 121–122.
- Frenkel I., 2012: Pracujący w gospodarstwach rolnych. Tendencje zmian w latach 2005–2010, [w:] *Rozwój wsi i rolnictwa w Polsce*, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa, s. 61–91.
- Frenkel I., 2003: *Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Frenkel I., 2001: Rynki wiejskie: Ziemia, Kapitał, Praca. IRWiR PAN, Warszawa, s. 98–153.
- Frenkel I., 1997: *Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi w latach 1988–1995*. IRWiR PAN, Warszawa, s. 65–86.
- Gałąj D.K., 1964: Chłopi-robotnicy w opiniach ludności wiejskiej. *Wieś Współczesna* nr 9, s. 78–87.
- Gałęski B., 1966: *Socjologia wsi: pojęcia podstawowe*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Gorlach K., 2004: *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Gruszczyński L.A., 2003: *Kwestionariusze w socjologii*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 47–56.

- Gruszczyński L.A., 2002: *Elementy metod i technik badań socjologicznych*. Śląskie Wydawnictwo Naukowe, Tychy, s. 25–36.
- GUS 2012: Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Raport z wyników, Warszawa.
- Halamska M., 2014: Współczesne rolnictwo rodzinne: polimorficzna rzeczywistość i mity. *Więś i Rolnictwo* nr 2 (163).
- McHenry J., 2002: *Management of knowledge in practice, learning to visualise competence*. Phd Dissertation under evaluation, Handelshoyskole BI, Norway.
- Jervell Moxnes A., 1999: Changing patterns of family farming and pluriactivity. *Sociologia Ruralis* Vol. 39, No. 1, European Society for Rural Sociology.
- Józwiak W., 2008: Konkurencyjność polskich gospodarstw. *Nowe Życie Gospodarcze* nr 23–24, s. 5–7.
- Józwiak W., 2007: Dochody różnych grup polskich gospodarstw na tle dochodów gospodarstw „starej” Unii, [w:] *Sytuacja ekonomiczna i aktywność gospodarstw różnych grup polskich gospodarstw rodzinnych, Wstępne wyniki badań*. IHRiGŻ-IB, Warszawa, s. 10–23.
- Kabaj M., 2005: Bezrobocie w trzeciej Rzeczypospolitej, [w:] *Polska. Ale jaka?* M. Jarosz (red.). Oficyna Wydawnicza, Warszawa.
- Kamiński R., 2011: Reorientacja zawodowa rolników – konieczny kierunek zmian strukturalnych na wsi, [w:] *Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju*. Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, Biuletyn Forum Debaty Publicznej nr 6, Warszawa.
- Karwat-Woźniak B., 2005: Możliwości rozwojowe chłopskiego rolnictwa na przykładzie gospodarstw wysokotowarowych, [w:] *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu do Unii Europejskiej*, A. Sikorska (red.). IERiGŻ PIB, Warszawa, s. 13–16.
- Kierunki Rozwoju Obszarów Wiejskich*. Założenia do „Strategii Rozwoju Obszarów Wiejskich”, 2010: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Warszawa.
- Kinsella J., Wilson S., de Jong F., Renting H., 2000: Pluriactivity as a Livelihood Strategy in Irish Farm Households and its Role in Rural Development. *Sociologia Ruralis*, vol. 40.
- Landau L., Pański J., Strzelecki E., 1939: *Bezrobocie wśród chłopów*. Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa.
- Mańko S., Sass R., Sobczyński T., 2005: Dochody z tytułu zarządzania i ryzyka wybranych typów rolniczych gospodarstw w zależności od skali produkcji. *Zeszyty Naukowe BTN, Prace Komisji Nauk Rolniczych i Biologicznych*. XLIV, Seria B, nr 58, s. 326–336.
- Nilsen T., 2006: *Euro-validation project. Raport for Norway*. http://www.euracademy.org/eurovalidation/index.php?option=com_content&task=view&id=41&Itemid (data pobrania 4.12.20110).
- Nilsen Mohn T., McHenry J., 2003: The Competence Project in Norway. *Report 4/2003*, s. 80–87, Deutsches Institut für Erwachsenenbildung (DIE).
- Pierwszy krok do reorientacji zawodowej rolników powiatu mogileńskiego*. 2009: Materiały konferencyjne, Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Minikowie, s. 20–21.
- Poczta W., 2012a: *Koncepcja ukierunkowania wsparcia gospodarstw rolnych w perspektywie 2014–2020*. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego Poznań.
- Poczta W., 2012b: *Koncepcja ukierunkowania wsparcia gospodarstw rolnych w perspektywie 2014–2020*. Ekspertyza dla Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Polska Wieś 2000. Raport o stanie wsi*, 2001: Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa.
- Poniatowski J., 1936: *Przeludnienie wsi i rolnictwa*. Towarzystwo Oświaty Rolniczej, Warszawa.
- Powszechny Spis Rolny 2010*. Raport z wyników. Główny Urząd Statystyczny.
- Renting H., Oostindie H., Laurent C., Brunori G., Barjolle D., Jervell A.M., Granberg L. and Heinenon M., 2008: Multifunctionality of agricultural activities, changing rural identities and new institutional arrangements, *Int. J. Agricultural Resources, Governance and Ecology*, Vol. 7, No. 4, s. 361–385.
- Resolution of the Council and of the Representatives of the Governments of the Member States, meeting within the Council of 21 November 2008 on better integrating lifelong guidance into lifelong learning strategies* (2008/C 319/02).

- Rogers E.M., Burdge R.J., Korsching P.F., Donnermeyer J.F., 1988: *Social Change in Rural Societies*. Prentice Hall, New Jersey.
- Rosner A., 2000: Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia rozwoju gospodarczego, [w:] *Lokalne bariery rozwoju obszarów wiejskich*, A. Rosner (red). Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa, s. 22.
- Sass R., 2013: Możliwości rozwoju gospodarstwa a zainteresowanie reorientacją zawodową rolników i członków rodzin w województwie kujawsko-pomorskim, [w:] *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, s. 361–375.
- Werquin P., 2010: *Recognising non-formal and informal learning: outcomes, policies and practices*. OECD Publishing, Paris.
- Wilkin J., 1999: Pozarolnicze funkcje obszarów wiejskich, [w:] *Problemy integracji rolnictwa 3/99*. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa.
- Wilkin J. (red.), 2010: *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Woś A. (red.), 2000: *Rolnictwo polskie 1945–2000. Porównawcza analiza systemowa*. IERiGŻ, Warszawa.
- Zegar J., 2003: *Zróżnicowanie regionalne rolnictwa*, GUS, Warszawa 2003, s. 52–57, http://www.euracademy.org/eurovalidation/index.php?option=com_content&task=view&id=41&Itemid (data pobrania 4.12.2011).

THE VOCATIONAL REORIENTATION OF FARMERS AND THEIR FAMILY MEMBERS

Abstract: The process of diversification of farm incomes is more evident after accession and adjustment to the structures of the European Union. Data from the 2010 Agricultural Census and projections for 2020 indicate that many of the people currently employed in agriculture will be forced to look for another additional or alternative source of income in the future. This article describes the phenomenon of vocational reorientation by investigating multiplication of activities or complete changes of career. Many farmers are in the process of vocational reorientation and this includes both aspects of the household economy, as well as being concerned to changing psychological and social relationships within the family farm. The studies show that farmers are optimistic about the future of their own farms, and generally lack sufficient openness to search for alternatives.

Key words: differentiation of farms' situation, vocational reorientation of farmers, pluriactivity, non-farming job, new job for farmer